

Petr Žantovský: Jak jsem potkal knihy – 47. díl. Břímě bílého muže

20.10.2018 15:06

Název knihy *Břímě bílého muže* evokuje slavného britského spisovatele, nositele Nobelovy ceny za literaturu Rudyarda Kiplinga. Ten zobrazuje Brity ve vztahu k Indům jako velké bílé bratry s povinností vést je a učit, jak to popsal ve své básni *Břemeno bílého člověka* z roku 1899.

Foto: **Hans Štembera**
Popisek: **Petr Žantovský**

Americký ekonom William Easterly, dnes profesor ekonomie na New York University, v devadesátých letech přihlížel tomu, jak v důsledku neznalosti místních poměrů zkrachovaly pokusy západních tzv. liberálů o reformu Ruska pomocí šokové terapie. Později pracoval jako rozvojový manažer Světové banky v mnoha oblastech třetího světa. Jak napsal svého času Milan Ducháček v ekonomickém deníku E15, právě v zemích třetího světa Easterly pochopil, že je něco špatně a že deklamace Bono Voxe z kapely U2 ani vizionářská rétorika Jeffreyho Sachse v knize *Konec chudoby* nepřinášejí chudým zemím kýžené zlepšení. Výsledkem tohoto poznání je čtyřsetstránkové pojednání nazvané právě podle Kiplingovy básně.

Knihy *Břímě bílého muže* obsahuje cílenou polemiku se Sachsovými metodami, které autorovi zjevně leží pořádně v žaludku. Příčinu selhání pomoci třetímu světu vidí Easterly jasně: „*Pokud Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj, Mezinárodní měnový fond, Světová obchodní organizace, Evropská unie, Světová zdravotnická organizace, a USAID budou souhlasit a uvolní tanzanské vládě nové finance, vláda bude moci v souladu se všemi nadiktovanými byrokratickými pravidly uvedených organizací alokovat tyto peníze prostřednictvím provinčních institucí okresním úřadům, a příslušný okresní úřad pak může, ale také nemusí díru v silnici před domem našeho chudého občana zazáplatovat.*“

Jmenované instituce však o díře před domem obvykle nevědí, a tak peníze poskytují na „zmírňování chudoby“, aniž by chápaly skutečné příčiny lokálních problémů.

Easterly zachránce třetího světa dělí na dvě kategorie – plánovače (mezi něž počítá například právě Jeffreyho Sachse, OSN či rozvojové agentury) a hledače (což jsou místní experti upozorňující na konkrétně vymezené a řešitelné problémy). Protože v řadách plánovačů zažil, jak se centrálně řízené záměry nedaří, fandí jednoznačně těm druhým. Kniha Břímě bílého muže tak je sbírkou kritiky politicky přitažlivých vizí plánovačů doplněná o kapitoly pojednávající o novodobém imperialismu a chybách dekolonializace. A právě ty patří k tomu nejlepšímu, co u nás k této problematice vyšlo. Easterly průměrnému Američanovi vysvětluje, jak to Adam Smith myslel se soukromým vlastnictvím, v čem spočívají výhody volného trhu či co to je „dobrá vláda“. Příklady, jimiž svou filipiku prokládá, svědčí o tom, že problémy zná z terénu. A jak je zřejmé, Easterlyho skepse vůči dosavadním metodám podpory chudých částí světa je naprosto oprávněná.

Kniha Břímě bílého muže nese výstižný podtitul „Proč usilování Západu pomoci ostatnímu světu přineslo tolik zla a tak málo dobrého“. Vnímavý český čtenář nepochybně ocení nejen autorův lehký styl, ale i to, nakolik se téma svým způsobem týká i našeho polistopadového vývoje a nadále je naprosto aktuální. A v jistém posunutém vnímání lze za pomoci Easterlyho závěrů analyzovat i nejednu příčinu současného globálního kataklyzmatu, tolik připomínajícího jakousi novou „kolonizaci nevyžádaným dobrem“.

Dejme úvodem slovo samotnému autorovi, aby vysvětlil, jak on vidí hlavní téma své knihy:

O jedné ze dvou tragédií chudých tohoto světa umí předseda britské vlády Gordon Brown promluvit s velkým citem. V lednu roku 2005 pronesl ještě jako ministr financí řeč o zoufalství plynoucím z extrémní chudoby, v níž žijí miliardy lidí. Zmínil se o miliónech dětí umírajících na choroby, kterým lze snadno předejít. Volal po zdvojnásobení mezinárodní pomoci, jakési obdobě Marshallova plánu pro chudé celého světa, a založení International Financing Facility (IFF), jež za půjčky ve výši desítek miliard dolarů, které dnešní chudé zachrání, bude ručit. Ukázal, jak snadné je konat dobro, a nabídl naději. Jedna dávka léku, který sníží počet úmrtí na malárii na polovinu, stojí jen 12 centů. Moskytiéra nad postelí, jež dítě před nákazou malárii ochrání, se pořídí za pouhé 4 dolary. Zabránit během příštích deseti let smrti pěti miliónů dětí by znamenalo dát každé matce, která teprve porodí, jen 3 dolary. Drahý by nebyl ani program finanční pomoci rodinám umožňující posílat děti do školy.

O druhé tragédii chudých tohoto světa Gordon Brown pomlčel. V uplynulých padesáti letech utratil západ za mezinárodní pomoc 2,3 triliónů dolarů, a přesto nedokázal opatřit lék v hodnotě 12 centů, jímž lze snížit úmrtí na malárii na polovinu. Západ utratil 2,3 triliónů dolarů, a přesto neumí poskytnout chudým rodinám moskytiéry za 4 dolary. Utratil 2,3 triliónů dolarů a nedokáže dát matkám 3 dolary, díky kterým by pět miliónů dětí nemuselo umřít. Tragédie je v tom, že tolik dobře míněného soucitu nepřináší potřebným, co potřebují.

Tématem této knihy je ona druhá tragédie. Tou první se zabývají vizionáři, celebrity, prezidenty, ministři financí, úřady, dokonce i armády, a jejich soucit i usilovná práce si zaslouží obdiv. Druhé tragédii se věnuje mnohem méně pozornosti.

Pokud mají bohaté země v úmyslu pro zmírnění první tragédie něco udělat, musejí se začít zabývat tou druhou. Jinak dnešní vlna snahy pomoci světu zbavit se chudoby jen projde

stejným cyklem jako všechny předchozí: od idealismu a velkých vyhlídek přes neuspokojivé výsledky až k cynickému odporu.

Druhá tragédie je důsledkem chybného způsobu, s nímž západ tradičně přistupuje k řešení problému světové chudoby.

Zastánce tradičního přístupu budeme nazývat plánovači, zatímco těm, kdo prosazují změnu a alternativní přístupy, budeme říkat hledači.

Plánovači nás, pokud jde o tuto pomoc, informují o svých dobrých úmyslech, ale nemotivují lidi, aby je uskutečňovali; hledači se snaží nalézt nástroje, které fungují a ze kterých lidem plyne prospěch. Plánovači vyvolávají naděje, ale necítí zodpovědnost za jejich naplňování; hledači za to, co udělají, zodpovědnost přijímají. Plánovači rozhodují, co se má dodat; hledači zjišťují, po čem je poptávka. Plánovači mají globální projekty; hledači se přizpůsobují místním podmínkám. Plánovači nahoře nemají potuchy o tom co se děje dole; hledači chtějí vědět, co se tam dole děje. Plánovači se nikdy nedozvědí, jestli to, co bylo třeba, bylo i dodáno; hledači se ujišťují, jestli je zákazník spokojený. Bude se snad Gordon Brown zodpovídat za to, že ten lék za 12 centů k dětem nakaženým malárií ještě nedorazil?

Plánovač se domnívá, že odpovědi zná; soudí, že bída je technický problém, který se dá s jeho pomocí vyřešit. Hledač přiznává, že dopředu žádnou odpověď nemá; je přesvědčen, že bídu způsobuje celá řada vzájemně propojených politických, sociálních, historických, institucionálních a technologických faktorů. Hledač doufá, že metodou pokusu a omylu najde způsob, jak jednotlivé problémy řešit. Plánovač soudí, že člověk zvenčí ví dost, aby prosazoval určitá řešení. Hledač věří, že lidé, kteří znají problémy zevnitř, mají dost vědomostí k tomu, aby mohli přicházet s řešeními, a především, že převážná většina řešení musí být domácího původu.

Hledači si způsob, jak splnit určitý úkol - např. dodat umírajícím dětem léky -, najdou, když se na něj soustředí a nerozptylují se velkolepými plány. Mohou si ověřit, jestli ze splnění daného úkolu mají chudí skutečně prospěch, jestli za to budou oceněni také oni sami, nebo se naopak budou z nesplnění úkolu zodpovídat. O oblastech, kde se hledačům podařilo dosáhnout hmatatelných výsledků, si něco řekneme později. Mají však jen malou šanci proniknout tam, kde mezinárodní pomoc zprostředkovávají převážně plánovači.

Výhodou plánovačů je výmluvnost, s níž slibují splnění velkolepého cíle: skoncovat s bídou. Přinesli však světu onu druhou tragédii chudoby, a to mluví proti nim. Chudí neumírají jen proto, že si svět jejich bídy nevšimá. Umírají také proto, že jim ti, kdo o ně zájem projevují, nedokážou účinně pomoci. Jestliže chceme z tohoto fatálního začarovaného kruhu uniknout, musíme se dokázat postavit idejím plánovačů, i když na jejich dobrou vůli budeme nadále hledět s úctou.

Easterly se nevyhýbá ani průběžnému pohledu do historie humanitárních aktivit. Hledá klíčové dějinné okamžiky, v nichž se rodily snahy bohatšího západu rozhodovat o tom, co je pro chudší jih či východ tím pravým „dobrem“. A ačkoli to nikde nezní úplně explicitně, Easterly vlastně na příkladech definuje to, co kritici různých praktik ve jménu „diktatury dobra“ nazývají sociálním inženýrstvím.

Dnešní diskuse plánovačů a hledačů o západní rozvojové pomoci je nejnovějším pokračováním letitého intelektuálního sporu o podobu sociálních změn. Velký filosof vědy

Karl Popper ho výstižně popsal jako „utopické sociální inženýrství“ v protikladu k postupným demokratickým reformám. Podobně koncem 18. století vystihl Edmund Burke stejný problém slovy „revoluce“ versus „reforma“. (Velká francouzská revoluce byla krvavým experimentem sociálního inženýrství.) Sociálně inženýrský experiment byl použit v nejrůznějších kontextech od povinného přesídlování obyvatel Tanzanie do státních vesnic až po komunistické pětiletky, jejichž cílem byla industrializace Sovětského svazu a zemí Východní Evropy. Je ironické, že při přechodu od komunismu ke kapitalismu (když pětiletky zkrachovaly) se sociální inženýrství vynořilo v podobě „šokové terapie“, jejímž důsledkem byl odklon od alternativy „postupných kroků“. V 80. a 90. letech se sociální inženýrství objevilo v Africe v souvislosti s „restrukturalizací“ a v Jižní Americe v rámci rozsáhlých reforem sponzorovaných Mezinárodním měnovým fondem a Světovou bankou. Extrémní podobou sociálního inženýrství je vojenská intervence, jejímž cílem je svrhnout odporného diktátora a nastolit režim, který by se podobal západnímu demokratickému kapitalismu. Veškeré rysy utopického sociálního inženýrství vykazuje i plán skoncovat ve světě s chudobou.

Existují dva klíčové prvky, které hledače motivují k práci. Zpětná vazba a nutnost se zodpovídat. Protože obojí plánovačům fatálně chybí, jejich plány selhávají. Hledači vědí, že věci budou fungovat jen tehdy, budou-li dostávat zdola zpětnou vazbu. Ti úspěšní se proto snaží být co nejbližší vrstvám svých zákazníků; nechtějí se dívat na svět shora. Zákazníci firmám sdělují, že „výrobek má hodnotu“ tím, že ho kupují, ale mohou se také rozhodnout, že o něj nestojí, a nechat ho na regále. Voliči dávají politikům najevo, že některá veřejná služba nefunguje, a ti se to snaží napravit.

Značně zjednodušeně lze tvrdit, že potřeby bohatých jsou uspokojovány, protože se jim díky zpětné vazbě zodpovídají politici a ekonomičtí hledači, kteří mohou být poháněni k odpovědnosti za nejrůznější činnosti. Potřeby chudých naplněny nejsou, protože ti mají málo peněz a málo politické moci, aby o svých potřebách mohli informovat, a nemohou ani nikoho hnát k odpovědnosti v případě, že tyto potřeby nebyly uspokojeny. Jsou tak v moci plánovačů. Druhá tragédie pokračuje.

Ve všech oblastech lidského snažení jde o to vyjít vstříc těm, kdo platí účty. Největší problém mezinárodní rozvojové pomoci i dalších forem západního úsilí zreformovat zbytek světa spočívá v tom, že ti, kdo to mají financovat, jsou bohatí a o chudých vědí jen málo. Bohatí lidé vyžadují velké činy, které vyřeší velké problémy. Je to pochopitelné a je to jejich způsob jak projevit soucit s chudými. Velké plány vymyšlené shora bohaté lidi uspokojují. Mají pocit, že „se něco dělá“ s tak závažnými problémy jako je světová chudoba. V červnu roku 2005 otiskl deník New York Times redakční komentář vyjadřující podporu zásadnímu plánu pro Afriku s titulkem: „Prostě něco udělat“. Organizátor koncertu Live 8 Bob Geldof říká, že „něco se musí udělat, cokoliv, ať už to bude fungovat nebo ne“. Něco. Cokoliv. Všechny velké plány vznikají pod tlakem bohatých pomáhat chudým s řešením jejich zásadních problémů. Velké plány, jak pomáhat chudým, vznikající pod tlakem bohatých, však bohužel vedou jen k další tragédii, protože k účinné akci v podobě postupných kroků nedojde.

Výsledkem západní pomoci motivované tím, jak problém chápe západní veřejnost, jsou plány, které většinou nefungují. Kdyby na jejich výsledky bylo víc vidět, neúčinných přístupů k řešení by ubylo. Velké plány přitahují politiky, celebrity i aktivisty, kteří na sebe chtějí upozornit, avšak veřejnost na západě si neuvědomuje, že tyto plány vznikají kdesi nahoře a se skutečností dole nemají nic společného.

Všichni rádi sníme o tom, že patříme mezi vyvolené. Lze oblibu velkých plánů západu vysvětlit jen tím, že je příjemné vystupovat v hlavní roli sám a bohatý, vyvolený k tomu zachránit chudý zbytek světa?

Záliba hledat utopická řešení problémů těch druhých není nijak nová. Prolíná se celými dějinami vztahů mezi západem a zbytkem světa. Velké plány, z nichž se nakonec zrodila mezinárodní pomoc a vojenské intervence, přicházely na svět již v 18. století. Často se klade důraz na to, že přechod od kolonialismu k mezinárodní pomoci a k mírným vojenským intervencím byl hodně rychlý a že se postoje západu i jeho politika dost měnily. Poučné je všimnout si těch aspektů, které se projevují dodnes. Od počátku měly zájmy chudých ve srovnání s marnivostí bohatých pramalou váhu. Břemeno bílého muže se zrodilo z ještě většího fantazírování západu, že my jsme povoláni ty ostatní zachránit.

Pro osvícence byl zbytek světa nepopsanou tabulí bez smysluplných dějin, bez jediné vlastní instituce do které teprve západ vepíše své vyšší ideály. Civilizace přichází s Evropany. Vzhledem k tomu, že civilizovaní lidé jsou nadřazení, jsou také zodpovědní za svět, který se teprve rozvíjí, vyjádřil se hrabě Buffon. Markýz de Condorcet to řekl těmito slovy: „Teprve s naší pomocí pronikne do těchto rozlehlých končin civilizace“.

Arogance bílé rasy provázela dokonce i tak prospěšné reformy, jako byla britská kampaň proti otrokářství na přelomu 18. a 19. století. Britský konzervativní politik Sir Robert Peel řekl v červnu 1840, že když běloši obchod s otroky nezastaví, „o nadřazenosti Evropanů“ Afričany nikdy nepřesvědčí.

Pakt Společnosti národů přijatý po I. světové válce slibil „národům, které se dosud nedokážou pozdvihnout vlastními silami“, že jejich blaho a rozvoj stojí na „posvátné důvěře v civilizaci“. Proto má být „péče o rozvoj těchto lidí svěřena pokročilým národům“. Jen málokdo se pochybovačně ptal, zda takováto péče nepřinese „oněm rasám víc utrpení než jednodušší způsob vykořisťování.“

Po II. světové válce se rétorika (a také uvažování) změnila. O rasové nadřazenosti se přestalo mluvit a zaostalé národy, které nejsou schopné vládnout si samy, nikdo nepoučoval. Hlavními myšlenkami se staly samospráva a dekolonizace. Západ vyměnil starou rasistickou měnu za nové peníze. „Necivilizované“ země teď byly „rozvojové“. Z „divochů“ se stal „třetí svět“. Změna postojů od rasové nadřazenosti k respektu a k rovnosti byla upřímná, avšak paternalistická. Nátlakový přístup se nezměnil.

- *V následujících kapitolách se budeme zabývat poučením, které si můžeme z dějin kolonialismu vzít, a tím, jak se z něho stalo dnešní „budování národa“. Počínání Západu transformujícího zbytek světa mezitím dostalo nové jméno: Mezinárodní pomoc.*

Proč vlastně nelze naplánovat ani tak prostou a ryze kapitalistickou hodnotu, jako je volný trh? Jak je možné, že nefunguje teze o tom, že chudoba ve třetím světě automaticky zmizí spolu s růstem tamní ekonomiky? Easterly sám se podílel aktivně na jedné mohutné mezinárodní ekonomické intervenci, a to na zavádění tržních poměrů v Rusku v 90. letech. O to přesvědčivěji, neboť s patričnou mírou sebereflexe a sebekritiky, zní jeho hodnocení fiaska, k němuž původně vzletné plány dospěly.

Jak je možné, že debatám o hospodářském rozvoji stále vládnou neúspěšné utopické plány? Jak už bylo řečeno, z části to lze vysvětlit tím, že pro politiky z bohatých zemí jsou přitažlivé. Plánovače navíc v lásce k nim povzbuzuje i dávná opakovaně se vynořující legenda o tom, kterak lze usilováním západu dosáhnout dlouhodobého rozvoje.

Tato legenda se zrodila v 50. letech minulého století. Od té doby se spousta věcí změnila. Máme klimatizaci, internet, léky, které dokážou zachránit život, ve filmech je k vidění sex. Jedno však zůstalo. Legenda, která tehdy inspirovala mezinárodní pomoc, ji inspiruje i dnes.

V první kapitole jsme se s ní už částečně seznámili. Úplná verze zní takto: Nejchudší země vězí „v pasti chudoby“ (jsou chudé prostě proto, že chudé byly na začátku). Z této pasti nelze uniknout bez „ofenzivní mezinárodní pomoci“, jejíž součástí jsou investice a zásahy do všeho, co rozvoj brzdí. Jakmile dojde k hospodářskému rozmachu, bude země růst vlastními silami a pomoci už nebude třeba. Právě z této legendy mezinárodní pomoc v 50. letech vznikla a zastánci jejího navyšování ji opakují dodnes. Rovnou řeknu, co vás už asi napadlo: fakta ji nepodporují. K typickým rysům plánovačů však patří, že se znovu a znovu pouštějí do věcí, o kterých se ví, že nefungovaly už dřív.

Fiasko velké ofenzivy z počátku 80. let 20. století vedlo rozvojové agentury ke zpytování svědomí. Ukázalo se, že neúspěch mohl souviset s tím, jak fungoval v chudých zemích trh. A protože jedním z tajemství prosperity Západu je zpětná vazba a nutnost zodpovídat se trhu, zdálo se, že to nejjednodušší, co západ mohl pro transformaci zbytku světa udělat, bylo zavést tam fungující trh.

Další etapou v eskalaci břemene bílého muže tudíž bylo podmínit poskytování pomoci rychlým přechodem k tržnímu hospodářství. Mezi zastánci volného trhu a jeho odpůrci je ostrá hranice, a ani jeden tábor nehodlá být o krok ustoupit. Tato kniha přináší paradoxní zjištění: trh sice funguje, o reformách směřujících k jeho zavedení to však vždy neplatí.

Protože chceme tento paradox pochopit, řekneme si v této kapitole, že zavádět volný trh nařízením shora není vůbec jednoduché. Nebudeme se však zabývat dlouhodobým hodnocením příležitosti k nejrůznějším možnostem volby, a ani řadou institucí a inovací, díky nimž se mohl trh v bohatých západních hospodářstvích úspěšně rozvíjet. Nebudeme ani rozebírat pohled zdola na špatně fungující trhy v Africe, Jižní Americe, Asii a v zemích bývalého komunistického bloku, kde všude mají lidé nízké příjmy. Trhy totiž vznikají neplánovaně a spontánně, přizpůsobováním se místním zvyklostem a okolnostem a nikoliv reformami, které vymyslí lidé odjinud. Trhy závisejí na tom, jak se zdola nahoru vytváří systém institucí a společenských norem, jimž lidé, kteří nejsou místní, sotva porozumějí a těžko je změnit.

Západ se však paradoxně pokusil zavedení trhu naplánovat. A dokonce, i když už bylo po ruce dost důkazů, že zvnějšku vnucený trh nefunguje, nebral nikdo na zájem chudých zřetel, a západní politika se nijak nezměnila. Plánovači podcenili skutečnost, že dosáhnout toho, aby trh fungoval ve prospěch společnosti, je velmi obtížné. Všude na světě k němu musejí lidé dospět postupně, metodou pokusu a omylu.

V Rusku bylo tržní hospodářství zavedeno 1. ledna 1992, alespoň tak to Západ Rusům tvrdil, když uvolnili ceny a brzy na to také zprivatizovali státní podniky, v čemž jsme jim my sebevědomí západní poradci radili. V roce 1992 vyšel z pera západních ekonomů důležitý článek slibující Rusům, že pro růst životní úrovně existuje obrovský prostor, a do několika let

také vzroste. V prosinci 1991 titíž ekonomové psali, že ruský plán „šokové terapie“ zavedení trhu shora dolů obsahuje „všechny základní prvky nezbytné pro rychlý přechod k trhu“.

Jen v roce 1990 dostalo Rusko na podporu restrukturalizace třináct půjček. Tisíciprocentní inflace a deset let trvající kolaps výroby nás, západní experty, donutil přiznat, že trh „obrovský prostor pro růst životní úrovně do několika let“ nevytvořil. Na seznamu nezdařených utopických plánů přibyl jeden bleskový přechod k tržnímu hospodářství.

Šoková terapie v Rusku byla praktickým uplatněním toho co Světová banka a MMF nazývají „strukturálními změnami“ a co patří k dědictví velké ofenzívy. Restrukturalizační půjčky vymysleli v září roku 1979 president Světové banky Robert McNamara a jeho náměstek Ernest Stern v letadle cestou do Bělehradu, kde se účastnili výročního setkání Světové banky a MMF. Restrukturalizační půjčky byly určeny na financování dovozů. Podmínkou bylo uvolnění trhu. Mezinárodní měnový fond, který už delší dobu poskytoval půjčky vázané na splnění určitých podmínek, s nápadem souhlasil. Co inspirovalo Světovou banku k této, jak se posléze ukázalo, historické chybě, když místo financování postupných kroků začala financovat souhrnné reformy? Základní myšlenkou bylo, že rozvíjející se země potřebují důkladně zreformovat, aby projekty byly co nejefektivnější; Světová banka proto intervence zesílila.

Zdůvodnění to bylo přitažlivé. Také jsem uvěřil šokové terapii a restrukturalizaci. My, kteří jsme prosazovali souhrnné reformy, jsme tenkrát přesvědčili sami sebe, že dílčí reformy nebudou fungovat, když se rychle, a pokud možno souběžně, neuskuteční souhrnné reformy. Občas jsme své argumenty podepřeli metaforami jako například: „Přes propast se nedá skákat nadvakrát“. Tvrzení, že slabé intervence do hospodářství, které není v pořádku, budou málo účinné, znělo pravděpodobně. Proto jsme chtěli proměnit celý systém naráz. My šokoví terapeuti jsme si však neuvědomili, že dílčí jsou všechny reformy. Udělat všechno najednou není možné už proto, že žádný zákonodárce nemá dost informací, aby bylo zřejmé, co ono „všechno“ zahrnuje. Dá se volit mezi rozsáhlými, avšak dílčími reformami, (my šokoví terapeuti jsme je omylem nazývali celkovými reformami), a nevelkými dílčími reformami. Vymknout z ruky se mohou jak rozsáhlé, tak nerozsáhlé, částečné reformy, ale malé chyby se napravují snáz než velké. Problém „nečekaných důsledků“ je u rozsáhlé reformy mnohem větší než u malé. Jak si můžeme ukázat v této kapitole, pokusy o změny, které se odehrávají nahoře, mají jen málo společného se složitostí dění dole. Abych to zkrátil, šoková terapie často zklamala vinou chabých institucí, které nedokázaly zabránit korupci ve sféře veřejné a rabování v soukromé. Příliš ambiciózní reformy v rámci šokové terapie a restrukturalizace jsou pro Světovou banku a MMF Ikarovým pádem. Let ke slunci skončil v moři nezdaru.

V nejobecnější poloze výše uvedené humanitární či ekonomické invaze narážely na jednu z nejpodstatnějších otázek moderního světa, a to je otázka svobody. A také demokracie. Co vlastně tyto pojmy znamenají, a hlavně jak se ve kterém koutě světa jejich pojetí liší, a kolik škod lze napáchat bezhlavým vnučováním pojetí, které neodpovídá daným podmínkám.

- Když v roce 1828 odjížděl do exilu první prezident nezávislé Bolívie Antonio José de Sucre y Alcalá, shrnul situaci v zemi slovy: „Nemělo to řešení“. O 195 letů později v červnu roku 2005 rezignoval na stejnou funkci Carlos Mesa a nejspíš si myslel totéž.*

V 16. století byla Bolívie (tehdy známá jako Horní Peru), jednou z nejbohatších provincií španělského zámořského impéria. Dnes je jednou z nejchudších zemí španělsky mluvící Ameriky. Proč je tak chudá a těžko se v ní vládne?

Spousta lidí instinktivně soudí (a není daleko od pravdy), že za chudobu jejich země je zodpovědný stav její politiky. Jako by nestačily jen tržní problémy, chudé země mají navíc i špatné vlády. Kdyby měly vlády dobré, dokázaly by vyřešit některé tržní problémy, jež jsme už zmiňovali.

Plánovači se, pokud jde o špatné vlády, dělí na dva tábory. První (spojovaný s vládou USA, Světovou bankou a MMF) tvrdí, že vlády v chudých zemích jsou hrozné a západ s nimi musí jednat tvrdě - nutit je, aby se výměnou za pomoc snažily o vládní změnu. Druhý (spojovaný s OSN a Jeffreyem Sachsem) zastává názor, že vlády tak špatné nejsou a dotyčné země by měly mít možnost o svých rozvojových strategiích svobodně rozhodovat. To však debatu uměle omezuje. Pravda může být jak to, že vlády chudých zemí jsou příšerné, tak to, že západní pokusy o změnu dosud žádné ovoce nepřinesly.

Problémy chudých zemí však bohužel nelze rychle vyřešit tím, že se dotyčné státy vydají na cestu demokracie, a s volným trhem je to podobné. Cesta ke stabilní demokracii je dokonce strastiplnější než cesta k fungujícímu tržnímu systému. Demokracie závisí, stejně jako trh, na pomalém vývoji pravidel hry zdola nahoru. Při volbách se dá podvádět, tak jako se dají podvádět na trhu zákazníci, a nechutné historky o zmanipulovaných volbách ze všech koutů světa to jen potvrzují. Jak předejít podvodům? Abych zmínil jen jeden problém: o tom, co lze ještě považovat za nestrannou politickou soutěž mohou sice rozhodovat soudci, kdo však ustanovuje volební soudce?

Nechme podvody stranou. Demokracie je pořád ještě složitou množinou dohod daleko přesahujících svobodné uspořádání voleb. Mezi úskalí demokracie patří nebezpečí tyranie většiny. Když většinová společnost nenávidí menšinu, může dojít k postoji, že s ní bude zacházet špatně. Jestliže se většina rozhodne, že nesnáší nějaký menšinový názor, může se rozhodnout cenzurovat disidenty. To omezí svobodu projevu a diskuse, což je jedna z největších vymožeností demokracie. V chudých demokraciích, často etnicky i třídně polarizovaných, to nejsou pouze hypotetické záležitosti a vítězové někdy zacházejí s poraženými hodně špatně.

Úplná definice demokracie proto zahrnuje i určitou ochranu práv jednotlivce a svobodu volby určitého názoru stejně, jako vládu většiny. Abychom zjistili, proč bez toho demokracie pořádně nefunguje, musíme vzít v potaz tzv. demokratický paradox. Spočívá v tom, že většina si může odhlasovat zrušení demokracie.

Násilné potlačování chudých bohatými vytváří v nerovných společnostech pocity křivdy. Násilí plodí násilí, což zvyšuje pravděpodobnost revolucí s krveprolitím (na rozdíl od výše popsaného šťastného volebního kompromisu). V Jižní Americe jsme byli svědky takových úspěšných revolucí např. na počátku 20. století v Mexiku a Bolívii (šlo přinejmenším o nedokončenou revoluci), na Kubě i v Nikaragui i pokusu o revoluci v Salvadoru, Guatemale a Kolumbii. Rozsáhlé a úspěšné komunistické revoluce proběhly v chudých zemědělských společnostech v Rusku v roce 1917 a v Číně v roce 1949. Tedy nikoliv v průmyslových zemích, jak předpovídal Marx. V nevyrovnaných zemědělských společnostech demokracie obvykle nevydrží a padne za oběť populistickým demagogům, kteří se pokusí přerozdělit zdroje, na což bohatí odpovědí vojenským převratem. Srovnáme-li data z různých zemí, čím větší je podíl zemědělství v ekonomice, tím méně bývá v zemi demokracie (podíl zemědělství může vyjadřovat pouze podíl na příjmu), a tím méně početná bývá střední třída (která je důležitým statistickým indikátorem demokracie).

Oligarchie těžící z využívání přírodních zdrojů je k demokracii zvláště nepřátelská. Zejména ropa je smutně proslulá tím, jak dokáže podkopávat demokracii a bránit jejímu nastolení. Příjmy z ropy se snadno přerozdělují, takže lidé, kteří mají konexe, umějí v tom chodit a na ropě kontrolované diktaturou zbohatli, by v případě vítězství demokracie, jež by nepochybně vedlo k přerozdělení příjmů, měli hodně co ztratit. Proto máme od Blízkého východu po Afriku na ropě tolik závislých společností, jež se zoufale brání demokracii. Celosvětově patří státy produkující ropu převážně do poslední čtvrtiny řebříčku kvality demokracie sestaveného v roce 2004 trojicí badatelů ze Světové banky. (Pokud jde o demokratické stimuly, může mít mezinárodní pomoc podobně negativní dopad jako příjmy z ropy, jak si popíšeme později.)

Záporný vliv ropy na demokracii je nejspíš jedním z hlavních mechanismů prokletí přírodních zdrojů. Přírodní zdroje, které samy spadnou do klína, sice příjmy posilují, ale na další hospodářský vliv mají záporný vliv.

V knize Budoucnost svobody z roku 2003 připoutal Fareedd Zakaríia značnou pozornost ideji „neliberální demokracie“. Jak je možné, že demokracie občas vyprodukuje odpornou vládu, třebaže se v ní konaly svobodné volby?

Velký problém demokracie a jejího vývoje, zejména pokud jde o nevzdělané voliče, je v tom, že politici, kteří chtějí ve volbách zvítězit, mohou apelovat na jejich nejnížší pudy, jako je nenávisť, strach, nacionalismus nebo rasismus.

Dalším problémem, který kazí ideální vizi demokracie, je korupce. Volby, v nichž se utkávají političtí soupeři, korupci nezabrání. Politici nemusejí hlasy získávat pouze tím, že si ve vládě vedou dobře, ale mohou si je také kupovat. Aby měli z čeho vyplácet ty, kdo je podporují, mohou okrádat státní kasu. Politici si mohou kupovat novináře a disidenty, aby na jejich poklesky neupozorňovali. Přízeň armády a policie si mohou kupovat i demokraticky zvolení politici a zastrašovat jimi před dalšími volbami opozici. Může se ukázat, že všechny politické strany jsou zkorumpované a že jde jen o to, kdo má výkonnější volební mašinérii. Když se rozvojové agentury pokoušely přetvářet špatné vlády na dobré, neměly bohužel potuchy, jak všechny ty problémy zvenčí vyřešit.

V jistém okamžiku se mezinárodní ekonomická pomoc nutně stává politickým fenoménem. Západní organizace a vlády neinvestují miliardy dolarů z ryzí filantropie, mají k tomu velmi pádné mocenské a geopolitické důvody. Není pak divu, že původně dobré úmysly vedou ke snaze manipulovat či dokonce likvidovat politické uspořádání a konkrétní vlády v cílových zemích a nastolovat tam pořádky konformnější s onou filosofií západní pomoci. Problém ovšem není jen v samotné filosofii ekonomických a politických zásahů, ale také v tom, kdo je realizuje a naplňuje. A to jsou zprostředkovatelé, které Easterly nazývá souhrnně „agentury“. A v čele těchto agentur se vypíná i tak monumentální instituce jako je OSN. Nejdramatičtější důsledkem humanitárních a ekonomických zásahů do integrity zemí třetího světa je pak (a v současnosti jsme toho na mnoha místech tzv. třetího světa nechtěnými svědky) často intervence vojenská. Západní země se vidí v roli světového četníka, jak se kdysi říkalo, či spíše rozhodčího všech sporů s právem zasáhnout na jedné či druhé straně všemi prostředky, včetně krajních. Zpravidla to ale nevede k ničemu dlouhodobě dobrému.

Pokud považujete evropskou kolonizaci za cosi nepěkného, pak dekolonizace nebyla o moc lepší. Plánovači ji spustili jako nárazový utopický program s cílem vytvořit přes noc nové státy a národy. Jejich hranice byly určovány od stolu. Evropané se do tohoto procesu pustili a pranic se neohlíželi na to, o co stojí místní obyvatelé. Obvykle se drželi hranic mezi

koloniemi, a to dokonce, i když byly vytvořeny zcela nedávno nebo je podle svého určili evropští úředníci. O jednom se však dnešní tvůrci států mohli od svých koloniálních předchůdců poučit. Když se jednou zapleteš, není jednoduché se z toho konstruktivně dostat ven.

Západ stanovil, co je stát a národ a určil, kudy povedou hranice. Rozhodoval, kdo bude mít svůj stát a kdo ne. Výsledek byl stejně špatný jako ostatní shora naordinované plány. Směsici tisíců nejrůznějších jazykových skupin, vyznání, kmenů a ras, byla vnucena západní mapa světa. Halabala vytyčené hranice upřely existujícím národům vlastní stát (například Kurdům) a jiné národy (například Iráčany), které neexistovaly, naopak vytvořili.

Výsledkem byly státy, které se vydaly na cestu předem poznamenanou etnickými a nacionalistickými křivkami. Státy, na jejichž území si činí nárok různé skupiny, jsou na tom jako majitelé půdy, jejichž majetková práva nejsou jistá. Nejistý pozemkový vlastník nebude investovat největší úsilí do hnojení půdy nebo do stavby krásného domu, ale soustředí se na obranu svého majetku, ať už u soudu nebo s puškou v ruce. Státy s nejistými hranicemi jsou vtahovány do většího počtu občanských válek a válek se sousedy. Věnují víc úsilí obraně a méně investují do rozšiřování produkce. Gangsteři budou etnických nesvárů využívat k tomu, aby prosadili vlastní plány.

Politické krize o kterých se dnes píše na titulních stránkách jako je izraelsko-palestinský konflikt, válka v Iráku, spor o Kašmír, válka proti teroru a kruté občanské války v Africe, mají kořeny ve způsobu, jímž západ zacházel s lidmi jako „s figurkami v nějaké hře“. Když za ty moderní titulky nahlédneme, často spatříme machinace dávno zapomenutých koloniálních plánovačů.

Západní darebáctví přispělo k dnešnímu hněvu zbytku světa třemi způsoby: Za prvé, Západ věnoval nějaké území určité skupině lidí, i když si na ně odedávna činila nárok jiná skupina. Za druhé, Západ narýsoval hraniční linie tak, že rozdělil jednu etnickou skupinu na dvě či více částí do různých států, čímž zmařil národnostní vyhlídky této skupiny, a zároveň vytvořil menšinové problémy ve dvou či více nově vzniklých státech. A zas třetí, Západ spojil do jednoho státu dvě či více skupin, které byly odedávna zneprátelené.

A co dnešní „humanitární“ vojenské intervence za účelem prosazování míru, demokracie a prosperity ve zbytku světa? Podobně, jako jejich předchůdci z dob studené války (a plánovači všeobecně), také dnešní intervencionisté trpí neznalostí místních podmínek. Mírový tým OSN vyslaný v roce 1991 do bývalé Jugoslávie se skládal ze dvou mužů v džípu, z nichž ani jeden nebyl expert na Jugoslávii. Plánovači OSN v New Yorku mohli zprávy ze Rwandy zasadit pouze do rámce svých předsudků jako občanskou válku nebo násilný chaos a argumentovat proti intervenci tím, že nebyly předloženy důkazy o tom, že by hutuští extrémisté organizovali vyhlazování Tutsiů. Naopak v Somálsku byly šokující obrázky zabijáků a obětí hladomoru argumentem na podporu intervence, přičemž krize byla zveličována (jeden televizní novinář dával pokyny pracovníkovi mezinárodní pomoci, aby pro natáčení vybíral nejvíc podvyživené děti), a zcela stranou zůstávala otázka složitosti klanových vztahů.

Při jednání s gangstery mají mírové mise dokonce víc problémů než mezinárodní pomoc. Intervencionisté jdou z extrému do extrému. Buď se snaží zaujmout neutrální pozici mezi vládou a jejími protivníky (jednají pouze tak, aby uspokojovali obě strany), nebo usilují o změnu (nebo konec) špatné vlády. Takové oscilace často nemají mnoho společného s realitou v terénu. Takže, příslušníci mírových sil se nejprve v Bosně, když Srbové zabijeli a

znásilňovali civilní obyvatelstvo, drželi zásady nevměšování. Potom v Somálsku, kde se obě strany konfliktu chovaly prakticky stejně hanebně, se přiklonili k Aididově frakci, aby ve Rwandě zachovávali až příliš dlouho neutralitu, zatímco vláda Hutuů se pustila do vyvražďování Tutsiů (tehdejší český představitel v Radě bezpečnosti OSN to přirovnal k „čekání, zda Hitler s Židy neuzavře příměří“).

Intervencionismus rovněž povýšenecky trpí předsudkem, že pouze západ dokáže zabránit, aby se místní vzájemně nepovraždili. Stanfordský politolog Jeremy Weinstein konstatuje, že míru se obvykle dosáhne po rozhodujícím vítězství jedné strany, a nikoliv proto, že někdo zvenčí dojedná urovnání sporu. Ví také proč: je pravděpodobnější, že vítězové vojenského konfliktu vytvoří stabilní vládu, zatímco koalice dosavadních vzájemných odpůrců dosazená zvenčí bude nejspíš nestabilní. Weinstein také spočítal jak dlouho je pravděpodobné, že vydrží mír - alespoň deset let, než vypukne nová válka. Po intervencích OSN trvá mír obvykle jen čtvrtinu této doby. Když OSN nezasáhne, trvá stabilní mír polovinu této doby.

Zásadní otázka, kterou Easterly v celé knize klade, je tedy tato: co vzejde, když spojíme utopické představy s voluntaristickým přesvědčením o vlastních schopnostech a právech rozhodovat o jiných a za jiné. Kniha není ani veselá ani příjemné čtení. Je to zrcadlo nastavené pyšné západní civilizaci, která si sama se sebou neví rady, a přitom by chtěla radit jiným a usměřňovat je. V tom smyslu je až bolestivě aktuální.

(William Easterly – Břímě bílého muže. Překlad Jaroslav Veis. Praha: Academia 2010. ISBN 978-80-200-1776-5)